

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2020, c. 6, s. 2: 1237-1268

Osmanlı İdaresinde Arnavutluk'ta Görülen Kripto (Gizli) Hıristiyanlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme

A General Evaluation on the Crypto Christians in Albania in the Ottoman Administration

İlir RRUGA

Doktor Öğretim Üyesi, Trakya Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Din Bilimleri Anabilim Dalı,
Assis. Prof. Dr., Trakya University Faculty of Theology
Department of History of Religions
Edirne, Türkiye
rrugailir@yahoo.com / rrugailir@trakya.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-4637-7340

DOI: 10.47424/tasavvur.804550

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 03 Ekim / October 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 03 Aralık / December 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atf / Citation: Rruga, İlir. "Osmanlı İdaresinde Arnavutluk'ta Görülen Kripto (Gizli) Hıristiyanlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/2 (Aralık 2020): 1237-1268.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | [mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr](mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr)

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Balkan yarımadası Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdikten sonra orada yaşayan farklı milletler ile Osmanlılar arasında karşılıklı bir şekilde sosyo-kültürel, ekonomik, dinî vb. alanlarda bir etkileşim ve gelişim meydana gelmiştir. Bu etkileşim ve gelişimin nasıl olduğuna dair objektif ve sübjektif bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu hususla ilgili son araştırmalarda ortaya çıkan ortak kanaat, Osmanlıların fethettikleri yeni bölgelerdeki Gayri Müslimlere İslâm dinini telkin etmekle birlikte onların din, gelenek ve örflerini zorla değiştirme politikaları izlemedikleri gerçeğidir. Nitekim Osmanlılar Balkanlarda 5 asır hâkimiyet sürmekle birlikte 20. yüzyıla gelindiğinde sadece Arnavutların ekseriyeti ve Boşnakların İslâm'ı benimsedikleri görülmektedir.

Arnavutların İslâm dinini benimsedikleri dönemlere bakıldığında Kripto (gizli) Hıristiyan grupların değişik bölgelerde ve dönemlerde ortaya çıkmaları dikkatimizi çekmektedir. Kripto Hıristiyan vakaları Osmanlı'nın diğer Balkan bölgelerinde, Kıbrıs, Adalar, Trabzon vb. gibi yerlerde de görülmüştür. Bu makale günümüz Arnavutluk'un sınırları içerisinde meydana gelen Kripto Hıristiyan olaylarını incelemeyi amaçlar. Araştırmanın temel kaynaklarını o dönemin papaz raporları ve Osmanlı arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Ayrıca bu konuyla ilgili yapılan yerli ve yabancı yeni çalışmalara da atıf yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kripto/Gizli Hıristiyan, Arnavut, Osmanlı, İslâm, Müslüman, Hıristiyan, Din Değiştirme.

Abstract

After the Balkan peninsula came under the rule of the Ottoman State, there is a mutual interaction and development in the fields of socio-cultural, economic, religious and so on between the Ottomans and different nations living there. Some objective and subjective studies have been done on how this interaction and development occurs. The common opinion that emerged in recent studies on this it is the fact that although the Ottomans instilled the religion of Islam in non-Muslims in the new regions they conquered, they did not follow the policies of changing their religious traditions and customs by force. As a matter of fact, although the Ottomans dominated the Balkans for 5

centuries when it comes to the 20th century, it is seen that only the majority of Albanians and Bosnians have adopted Islam.

The periods when Albanians adopted the religion of Islam (which century started more intense Islamization movements, 17th or 18th, if we mention) when we look at it, the emergence of Crypto Christian groups in different regions and periods draws our attention. The facts of Crypto Christians are in other Balkan regions of the Ottoman State it has been seen in places such as Cyprus, Islands, Trabzon etc. This article aims to examine the Crypto Christian events that occurred within the borders of today's Albania. The main sources of the research are the priest's reports and Ottoman archive documents of that period. In addition, we referred to new local and foreign studies on this subject.

Keywords: Crypto Christian, Albanian, Ottoman, Islam, Muslim, Christian, Conversion.

Giriş

Arnavutların inanç bakımından gerek Hıristiyanlıktan önce gerekse sonrasında bazı bölgelerde uzun bir zamana kadar politeist, pagan kaldıkları görülmektedir.¹ Hıristiyanlığın gelmesi ile birlikte çoğunluk olarak Hıristiyan inancını kabul etmişlerdir. Her ne kadar 1054 yılında Doğu ile Batı kiliselerinin ayrılması ile birlikte Arnavutlar siyasi ve dini çekişmelerin güç gösterme meydanının ortasında kalıp acılar çekmiş olsalar dahi genel anlamda her iki Hıristiyan mezhebe ait Hıristiyanlar olarak yaşamaya devam etmişlerdir. Dolayısıyla Ortodoks ve Katolik kiliseler açısından Arnavut bölgeleri ayrı bir

---

¹ Mehdi Frashëri, *Historia e Lashtë e Shqipërisë dhe e Shqiptarëve* (Tiranë: Phoenix, 2000), 21; Sead Paqarizi, "Hıristiyanlığın Arnavutluk ve Kosova'ya Giriş ve Yayılış Sürecine Kısa Bir Bakış-2" 2/2 (2011), 12; İliyahıların inançları ile ilgili bkz: Sead Paqarizi, "Hıristiyanlığın Arnavutluk ve Kosova'ya Giriş ve Yayılış Sürecine Kısa Bir Bakış-1", *Balkan Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2011), 70-71; Feim Gashi, "Kosova Cumhuriyeti'nde Yaşayan Gençlerin Dini Yönelimleri", *Balkan Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2010), 61-62. Ayrıca Kotor'dan olan Bukja (Bukya) adlı birisinin (yazın) 1567 tarihinde Papa'ya gönderdiği Osmanlı'ya karşı bir Balkan ayaklanma, isyan koalisyon gücünü oluşturma raporunun hemen başında "Arberlerin inancının pagan (putperest) olduğu" bildirilmektedir. Injac Zamputi, *Dokumente të Shekujve XVI-XVII për Historinë e Shqipërisë* (Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë Instituti i Historisë, 1989), 1 (1507-1592)/219.

öneme sahiptir. Fakat Arnavut bölgelerinin beş asır sürecek Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle birlikte Arnavutların çoğunluk olarak din tercihlerini İslâm'dan yana kullanmalarıyla sonuçlanmıştır. Böylece Arnavutluk, İslâm coğrafyasının Batı sınırını temsil eden bir üs haline dönüşmüş ve ayrıca Avrupa'da nüfusunun ekseriyeti açısından Müslüman olan tek ülke haline gelmiştir.

Arnavut Müslümanların sayısının bu kadar yüksek olmasının yanında gerek Balkanlar'da gerekse Avrupa'da başka milletlerde bu durumun aynı seviyede olmaması her zaman göze çarpmıştır. Bunun sonucu olarak Arnavutların İslamlaşmaları ile ilgili değişik düşünce ve iddialar ortaya atılmıştır. Bu iddialardan biri de Türkçede "alaca, gizli veya benekli Hıristiyanlar", Arnavutçada "Laramanë" ve İngilizcede "speckled veya crypto-Christian" anlamına gelen kripto Hıristiyanlar ile ilgilidir. Bu konu başta Arnavut yazarlar olmak üzere Türk ve yabancı yazarlar tarafından ele alınmıştır. Konu ile ilgili Ahmet Türkan'ın çalışmaları dikkatimizi çekmektedir.² Türkan, Osmanlı döneminde görülen kripto Hıristiyanları genel bir bakışla Balkanlarda ve Anadolu'nun değişik yerlerindeki vakaları ve bunların nedenlerini başta Türkçe olmak üzere yabancı diller ve arşiv belgelerindeki bilgiler ışığında genel çerçevesini çizmeye çalışmıştır. Konu ile ilgili başka bir çalışma ise Yakup Ahbab tarafından yapılmıştır.³ Ahbab, çalışmasında daha çok kripto Hıristiyanların ortaya çıkış nedenleri, Osmanlı Devleti'nin bu durum karşısındaki tavrı ve yaklaşımı, kendilerine verilen göç vb. cezalardan, bu durumun karşısında yabancı devletlerin takındığı tavır ve nihai sonuçtan bahsetmiştir. Bu konu Stavro Skendi tarafından ele alınmış olup,⁴ çalışmasında Osmanlı'nın Balkanlara gelişi ve İslamlaşmanın nedenlerinden bahsettikten sonra kriptolar hakkında bilgi vermiştir. Skendi'nin dikkat çektiği en önemli hususlardan biri kripto Hıristiyanların Katoliklerde, Ortodokslara nazaran daha yüksek oldu-

² a) Ahmet Türkan, *Osmanlı'da Kripto Hıristiyanlar* (İstanbul: Kitabevi, 2012),

b) Ahmet Türkan. "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti'nde Tanassur Olayları ve Akdağmadeni'ndeki Gizli Hıristiyan İstavriler". *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*. 10 (Yaz) (2010): 141-174.

³ Yakup Ahbab "Laramanlar: Gizli Hıristiyan Arnavutların Mihaliç'e Sürgünü (1846-1848)", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 55 (2020), 211-214.

⁴ Stavro Skendi, "Crypto-Christianity in the Balkan area under the Ottomans". *Slavic Review* (ASEES) 2/26 (1967): 227-246.

ğudur. Bunların yanında önemli Arnavut tarihçilerinden olan Ferit Duka ve Petrika Thengjilli tarafından da bu konu ele alınmıştır.⁵ Ferit Duka çalışmasında Kuvendi i Arbnit dönemini ağırlıklı bir şekilde ele alırken Petrika Thengjilli ise Hıristiyan nüfusunun azalmasını kripto Hıristiyanların varlığı ile ilişkilendirerek bu durumun Hıristiyan nüfusunda azalmaya ve bunun aksine Müslümanların artışına sebep olduğu tezini öne sürmüştür. İşte bu çalışma, kripto Hıristiyanların ne olduğu, nasıl ortaya çıktığı ve gerçekliğinin olup olmadığı eksenindeki sorulara cevap bulmayı hedeflemektedir. Bunun yanında çalışmanın çerçevesi ana hatlarıyla günümüz Arnavutluk'un sınırları içerisinde meydana gelmiş olaylarla sınırlıdır. Arnavutluk bölgelerinde İslâm dininin benimsenmesinin özellikle XVI-XVIII. yüzyıllarda meydana gelmiş olması nedeniyle Tanzimat Fermanından önceki dönem ağırlıklı bir şekilde işlenmiştir. Konu ile ilgili özellikle Arnavut yazarların yaklaşımları ele alınmıştır.

Kripto Hıristiyanların Anlamı

Kelime anlamına geçmeden önce belirtilmesi gereken en önemli hususlardan biri, İslâm dininin Arnavutluk bölgelerinde benimsenmesi panoramasının her yerde ve her zaman benzer bir şekilde olmadığıdır. Çünkü bazı yerlerde evin reisi Müslüman olur⁶ ve evin diğer bireyleri Hıristiyan inancını devam ettirirken,⁷ bazen de Hıristiyanlıklarını gizledikleri anlaşılmaktadır.⁸ Bu nedenle gizli olarak Hıristiyan inancını devam ettirip Müslüman gibi gö-

⁵ Duka, Ferit. "Kriptokristianizmi (Krishtërimi i fshehtë) dhe Kuvendi i Arbnit". *Studime Historike*. 3-4 (2003): 31-42; Thengjilli, Petrika. "Aspekte të Pakësimit Numerik të Bashkësisë Katolike në Shqipëri (shek. XVI-XVIII)". *Studime Historike*. 1-2 (2000): 21-44.

⁶ Arnavut ailesinde babanın otoritesine baktığımızda oldukça büyük yetkilere sahip olup görüşü, düşüncesi vb. tartışılmazdı. Kadının kocasına karşı itaati tartışılmazdı. Samimi bir şekilde İslâm dinini benimseyen bir otoritenin önünde diğer ev bireylerde ister istemez büyük bir etki yarattığını düşünüyoruz. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz: Rrok Zojzi, "Mbeturina te familjes patriarkale qe i behen pengese emancipimit te plote te guas shqiptare", *Studime Historike* 1 (1969), 33-34.

⁷ Petrika Thengjilli, *Historia e popullit Shqiptar 395-1875* (Tiranë: SHBLU, 1999), 312; Hajredin Isufi, "Aspekte te Islamizimit ne Çameri", *Studime Historike* 3-4 (2004), 22.

⁸ Ferit Duka, "Perhapja e Islamizimit ne harkun kohor nga pushtimi Osman deri ne kuvendin e Arbnit" (300 vjetori i Kuvendit të Arbnit: 1703-2003: simpozium: Tiranë 24-25 tetor 2003, Tiranë: Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë, ts.), 40-41 Ayrıca dip. 38.

rünmeye çalışan kişileri ifade etmek için kripto Hıristiyan kavramı kullanılmıştır.

“Gizli Hıristiyan” kelimesine muhatap olan kimseler hakkında kısaca denilebilir ki, değişik sebepler sonucu Müslüman olduklarını söylemekle beraber aslında Hıristiyan inancına gizliden sadık kalan Müslüman Hıristiyanlardır.⁹ Bu sebeple kendilerine halk arasında iki dinin ortasında kalanlar manasına gelen “alaca/benekli inançlı” denilmiştir.¹⁰ O halde anlaşılacağı üzere “gizli Hıristiyan”, “Müslüman olduklarını ilan edip gizliden olarak Hıristiyan inancını yaşamaya devam eden” kimse veya kimselere denmiştir.¹¹ Buna dikkat çekmek adına “12 misyoner merkezinde 6716 Katolik olduğu ancak çoğunun Müslüman isimler aldığı ve Müslümanların arasına girdikleri zaman Katolik inançlarını gizledikleri” ifade edilmiştir.¹²

⁹ Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë (nga vitet apostolike deri në vitet tona)* (Tiranë: Botimet Trifon Xhagjika, 2009), 45; Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare* (Prizren - Zagreb: Drita & Misioni Katolik Shqiptar ne Zagreb, 1998), 177; Dom Shan Zefi, “Fenomeni i Laramanizmit në Vazhdën e Islamizimit Ndërshqiptar në Dritën e Relacioneve Kishtare” (Krishtërimi ndër shqiptarë: simpozium ndërkombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999, Shkodër: Phoenix, 2000), 180; Joan Pelushi, “Kriptokrishtërimi ne Shqipëri” (2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri. Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Tiranë: Kisha Orthodokse Autoqefale e Shqipërisë, 2003), 73; Ayrıca bkz: Nathalie Clayer, “Religious pluralism in the Balkans during the late Ottoman imperial era: towards a dynamic model”, *Imperial Lineages and Legacies in the Eastern Mediterranean Recording the imprint of Roman, Byzantine and Ottoman rule*, ed. Rhoads Murphey (Londra - New York: Routledge - University of Birmingham, 2017), 18/104-105; Halide Aslan, “Tanzimat Döneminde Dinî Değişim Halleri: İhtida-Gizli Din-Tanassur ve Osmanlı”, *Toplum Bilimleri Dergisi* 6/12 (2012), 57.

¹⁰ Stavro Skendi, “Crypto-Christianity in the Balkan area under the Ottomans”, *Slavic Review* (ASEEES) 2/26 (1967), 227; Mustafa L. Bilge, “Arnavutluk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3/386; Pelushi, “Kriptokrishtërimi ne Shqipëri”, 74.

¹¹ Ferit Duka, “Kriptokristianizmi (Krishtërimi i fshehtë) dhe Kuvendi i Arbnit”, *Studime Historike* 3-4 (2003), 35; Pelushi, “Kriptokrishtërimi ne Shqipëri”, 73.

Benekli Hıristiyanların buldukları bölgeleri, Müslüman olmaları, Müslüman olmalarının nedenleri, bunların karşısında kilisenin tutumunu kilise arşiv belgeler ışığında vb. bilgiler için daha geniş bilgi için bkz: Dom Shan Zefi, *İslâmizimi i Shqiptarëve Gjatë Shekujve (XV-XX) - (Arsyet e islamizimit dhe qendrimi i kishes ndaj kesaj dukurie)* (Prizren: Drita, 2000), 127-178.

¹² Marcin Czerminski, *Shqiperia (Pershkrimet Historike, Etnografike, Kulturore dhe Fetare)*, çev. Leonard Zissi (Tiranë: Onufri, 2014), 264.

1. Kripto Hıristiyanların Arnavutluk'ta Görünmeleri

Osmanlı Döneminde irtidat durumuna idam cezasının uygulanmaması ve Islahat Fermanı'nın ilan edilmesi kripto Hıristiyan olan bazı toplulukların asıl dinlerini ortaya koymaya başladığı¹³ bir dönem olarak karşımıza çıkıyor ise de bu durumların Islahat Fermanından çok öncesinden itibaren var olduğu bilinmektedir. Arnavut kaynaklarına bakıldığında Arnavutluk'ta kripto Hıristiyanların hem Katoliklerde hem de Ortodokslarda görülme tarihini XV. yüzyılda Osmanlı'nın hâkimiyetinin yayılmaya başlaması ile birlikte,¹⁴ İskender Bey'in döneminde veya İslamlaşmanın başladığı dönemde¹⁵ başlatanlar olduğu gibi sonraki yüzyıllarda başlatanlar da vardır.¹⁶ Yalnız XVI. yüzyıl ile ilgili konunun dayandığı sağlam argümanı olarak Mühimme Defterlerinde şu şekilde görmekteyiz:

15 Cemaziyelahir 976 / 5 Aralık 1568; **Dukagin Beği Kasım Beğ'e hüküm ki:** "Südde-i Sa'âdetüm'e mektûb gönderüp; "Livâ-i mezbûrda kadîmden ısyân üzre olup harâc virmeyen Sirvi ve Glomeşti (?) ve Otuz (?) nâm karyeler keferesi cem olup alâniyüzyilen bayrak kaldurup nice ehl-i fesâd dahi yanlarına gelüp Şartağı nâm yaylakda celeblerün beş bin mikdârı koyunların sürüp etrafında beş-altı pâre karyeler halkı şerlerinden firâr idüp celâ-yı vatan eylemişlerdür. Yirleri gâyetle sa'b u sengistân olmağla bu makûle fesâd iderler. Şöyle ki; bir defa muhkem urulup andan sonra kalanları ol sa'b-u sengistândan indürülüp ovada temekkün itdürülürse vilâyet halkı şerlerinden emîn olup ve perâkende olan kurâ halkı dahi yirlü yirine gelüp ma'mûr olur.' diyü bildürmişsin. Buyurdum ki: Vusul buldukda, bu bâbda gereği gibi mukayüzyiled olup anun gibi kurâ-yı mezkûr keferesinden ısyân u tuğyân üzre olanların baş baş müfsidlerin hüsn-i tedbir ile elegetüüp haklarından gelinmekle fesâd ü şenâ'atleri def. u ref' olmak [mümkün] olursa

¹³ Bkz: Ahmet Türkan, *Osmanlı'da Kripto Hıristiyanlar* (İstanbul: Kitabevi, 2012), 28-29.

¹⁴ Pelushi, "Kriptokrishterimi ne Shqiperi", 74. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz: Skendi, "Crypto-Christianity in the Balkan area under the Ottomans", 235-236; Skender (ve öte.) Anamali, *Historia e Popullit Shqiptar I* (Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë - Toena, 2002), 1/592-593.

¹⁵ Bkz: Zefi, "Fenomeni i Laramanizmit në Vazhdën e Islamizimit Ndërshqiptar në Dritën e Relacioneve Kishtarë", 181; Skendi, "Crypto-Christianity in the Balkan area under the Ottomans", 235.

¹⁶ Bkz: Llukani, *Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë (nga vitet apostolike deri në vitet tona)*, 45.

baş baş müfsidlerin hüsn-i tedbîr ile elegetürüp haklarından gelesin ki, sâyirlerine [mücib-i ibret ola]. Bu veçhile zulm ü te'addîleri def olmaz ise İskenderiyüzyile ve Ohri beğlerine ve zikrolunan sancaklarda olan dizdârlara ahkâm-ı şerife gönderilüp; "Anun gibi mu'âvenet için âdem taleb ider ise te'hîr itmeyüp sancağımızda olan kılâ'dan kifâyet mikdârı yarar tüfenk-endâz hısâr-erleri ta'yîn ü ihrâc idüp mu'accelen irsal eylesesiz." diyü emrüm olmuştur. Anun gibi karyeleri urulup gâret ü hasâret olunmak için âdem lâzım gelürse müşârun-ileyhimâya âdem gönderüp kifâyet mikdârı âdem taleb idüp dahi bi-inâyeti'llâh üzerlerine yöriyüp karyelerin urup kendülerin esir idüp bilâ-nizâ' mutî' u munkâd olanların ovaya indürüp temekkün itdürdesin ve; **"Bir karye halkı ısyân üzre olup harâcların virmeyüp müslimân nâmına içlerinde sâkin olan kimesneler şurût-ı İslâm'dan aslâ nesne bilmeseler ve erkânıdan] hiç bir nesne ri'âyet eyleseseler âyîn-i kefereyi kemâliyle ri'âyet idüp ve tezvîclerin dahi keferâye âyinleri üzre eyleseler ve evlâdları zuhura gelse evvelâ kiliseye iledüp papazlarına isim kodurdup ba'dehû müslimân adın koşalar ve çağırduklarında müslimân nâmıyla kâfir nâmın mürekkeb idüp Ferhâd-Kün ve Pîrî-Garameş ve Husrev-Domyan ve Hasan-Boğdan gibi çağırsalar ve kızların kâfirlere tezvîc eyleseler, bunun gibi tâyifenün cemî'an katileri halâldür.."** diyü fetvâ-yı şerife virilmiştir. Bu bâbda fetvâ-yı şerife mücebince amel idüp bu bahâne ile mutî' u munkâd u harâc-güzâr olup kendü hâllerinde olan keferâye tâyifesine dahi ü te'addî olunmaktan ve hılâf-ı şer' ve mugâyir-i emr-i hümayûn iş olmakdan ziyâde hazer idüp muhtâc-ı arz olanı tafsili ile yazup Südde-i Sa'âdetüm'e arzeyesin.¹⁷

Mühimme Defterlerinde yer alan bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, kriptoların durumu Osmanlı yetkililerinin dikkatini çekmiş olup bu durumun tespiti ile ilgili bilgiler görülmektedir. Belgenin 1568 tarihine sahip olması kriptoların erken bir tarihten itibaren var olduklarını göstermektedir. Ayrıca bu bilgilerin Dukagjin bölgesi ile ilgili olması da kriptoların Katoliklerin ağırlıklı olarak yaşadıkları bölgede yer aldıklarını ortaya koymaktadır. Bu bilgilerden yola çıkarak, kriptoların ortaya çıkış sebeplerinin başında devlete karşı maddi yükümlülükten kaçmak olduğu bilgisine ulaşılabilmektedir.

¹⁷ MD. 7, H. 2430.

Yukarıda yer alan mühimme defterlerinin kayıt tarihine (XVI. yüzyıl) denk gelen döneme ait Hıristiyan kaynaklarında, Tivar başpiskoposu olan Marin Bici'nin, Papa V. Paul'a Kuzey ve Orta Arnavutluk bölgelerinin Hıristiyanları hakkında verdiği şu bilgilere rastlanılır: "Hıristiyan inancını (gizliden) korudukları halde vergilerden kurtulmak ve değişik nedenler sonucu Müslüman olmuş çok fazla insanla karşılaştığı"¹⁸ haberini verdiği görülür. Benzer bilgiler daha sonra Tivar başrahibi Pjeter Mazreku'nun Propaganda de Fide'ye gönderdiği raporlardan birinde şöyle zikredilmektedir: "Has bölgesindeki (Hıristiyanların) çoğu veya tamamı Osmanlı'ya haraç gibi vergileri vermekten kurtulmak adına Müslüman olduklarını, ancak onların yalnız isimlerini (Müslüman isimlerle) değiştirdiklerini ve kalben Hıristiyan olduklarını"¹⁹ belirttiği görülür. İlk başlarda bu durumların her ne kadar Katoliklerin ağırlıklı olarak yaşadıkları Kuzey Arnavutluk bölgelerinde görülmüş ise de Orta ve Güney Arnavutluk'ta diyebildiğimiz bölgelerinde de görülmüşlerdir. Hatta Stavro Skendi, bir çalışmasında dinini değiştirenlerin çoğu Hıristiyan Ortodoks Mezhebine döndüğü²⁰ bilgisini paylaşmıştır. Yukarıdaki bilgilerden yola çıkılarak bu durumun Katolik bölgelerinden çok Ortodoksların ağırlıklı yaşadığı bölgelerde görüldüğü söylenebilir.

Arnavutluk'ta kripto Hıristiyanlar konusunda özellikle Shpat bölgesindeki kendilerinden söz ettirmeleri ön plana çıkmaktadır. Bu bölgedeki varlıklarının XVII. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam ettiği anlaşılıyor.²¹ Yalnız Osmanlı Döneminde meydana gelen bu kripto Hıristiyan durumlarının ortaya çıkış bölgelerine bakıldığında Kuzey Arnavutluk'un (Has, İşkodra gibi) yanında Dıraç (Durrës), Elbasan, Avlonya (Vlora),²² Üsküp, Ada-

¹⁸ Zhan Klod Faveirial, *Historia (me e vjeter) e Shqiperise*, çev. Gent Ulqini (Tiranë: Plejad, 2004), 357; Pelushi, "Kriptokrishterimi ne Shqiperi", 75-76. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz: Duka, "Kriptokristianizmi (Krishtërimi i fshehtë) dhe Kuvendi i Arbnit", 35-40.

¹⁹ Duka, "Kriptokristianizmi (Krishtërimi i fshehtë) dhe Kuvendi i Arbnit", 36; Injac Zamputi, "Elemente te Vetedijes Shqiptare ne Perpjekjet per Liri, per Gjuhen Shqipe e per Aresim ne Shekujt XVI-XVII", *Studime Historike* 3 (1965), 445; Pelushi, "Kriptokrishterimi ne Shqiperi", 76.

²⁰ Skendi, "Crypto-Christianity in the Balkan area under the Ottomans", 240.

²¹ Llukani, *Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë (nga vitet apostolike deri në vitet tona)*, 45.

²² Bkz Aslan, "Tanzimat Döneminde Dinî Değişim Halleri: İhtida-Gizli Din-Tanassur ve Osmanlı", 144-150.

lar, Rodos, Kıbrıs,²³ Priştine, Prizren, Yakova, İpek ve Gilan,²⁴ Trabzon²⁵ ve Anadolu'da²⁶ gibi yerlerde tespit edildiği anlaşılmaktadır. Bütün bunlara bir bütün olarak baktığımızda kripto Hıristiyanların yalnız bir bölgeden ve milletten olmadıkları açıkça anlaşılmaktadır.

2. Kripto Hıristiyanların Ortaya Çıkış Nedenleri

Kripto Hıristiyanların ortaya çıkış nedeni ile ilgili farklı iddialar ileri sürülmüştür. Bu iddiaların odak noktasında Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan halka İslâm dinini zorla kabul ettirmesi düşüncesi vardır.²⁷ İleri sürülen dayatma ve baskıların altında yatan temel argümanlara bakıldığında fiili ve ekonomik baskılar ile Prenslere (Beyliklerin) İslâm dinini benimsemelerinin sonucu halk üzerinde oluşturulan dolaylı baskıların olduğu görülmektedir. Bunun yanında nedenlerden biri de askerlik görevini yapmamak için irtidat etmeyi tercih edenlerin olmasıdır. Meydana gelen sorunlara karşı Osmanlı Devleti ilk başta yayılmadan soğukkanlı bir şekilde değişik arayışlara girmiştir. Yalnız bunlara karşı her ne kadar Osmanlı Devleti'nin bu hadiselerin önüne geçilebilmesi için askerlik görevini kendi bölgelerinde yapmaları için bir imkân tanınmış olsa da bu teşebbüste bulunanların derdi yalnız uzaklarda askerliği yapmak yerine kendi bölgelerinde yapmak değil askerlik hizmetinden tamamen muaf olma arzuları olduğu anlaşılmaktadır.²⁸ Yapılan çalışmalarda din değiştirmelerinin nedenlerinden bir başkası ise Hıristiyan sınıfında kalıp Osmanlı Devleti'nin altında yönetilen bir sınıfta yer almaktansa Müslüman olarak gö-

²³ Bkz R. L. N. Michel, "Muslim-Christian Sect in Cyprus", *The Nineteenth Century Journal* 63 (1908), 752-762; Türkan, *Osmanlı'da Kripto Hıristiyanlar*, 37-46; Ayrıca bkz: Charles A. Frazee, *Catholics and sultans: the church and the Ottoman Empire: 1453-1923* (Cambridge: Cambridge University, 1983), 7/114.

²⁴ Bkz Yakup Ahabab, "Laramanlar: Gizli Hıristiyan Arnavutların Mihaliç'e Sürgünü (1846-1848)", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 55 (2020), 211-214.

²⁵ Bkz: Türkan, *Osmanlı'da Kripto Hıristiyanlar*, 143-149.

²⁶ Bkz: Türkan, *Osmanlı'da Kripto Hıristiyanlar*, 77-97; Ayrıca bkz: Zeynep Türkyılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gizli Hıristiyanlar" (Erişim 29 Eylül 2020).

²⁷ Pelushi, "Kriptokrishterimi ne Shqiperi", 73.

²⁸ Ahmet Türkan, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti'nde Tanassur Olayları ve Akdağmadeni'ndeki Gizli Hıristiyan İstavrililer", *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 10 (Yaz) (2010), 144.

rünüp hem yöneten hem de devletin imkânlarını tam olarak kullanma düşüncesinin de yattığı aktarılmaktadır.²⁹

2.1. Fiili Baskı İddiaları

Osmanlı Devleti'nin zimmilere karşı göç ettirme gibi fiili baskılar uyguladıkları ileri sürülmüştür. Ancak bu tür göç ettirme hadiselerinin, Hıristiyanlarla yapılan zimmi anlaşmasının ihlal edilmesi üzerine uygulandığı görülmür.³⁰ Anlaşma gereği Müslümanların düşmanlarına yardım etmemeleri ve casusluk yapmamaları gerekirken³¹ bu kurala uymayarak Osmanlı Devleti'ne karşı pozisyon alarak yabancı devlet ve güçlerle Osmanlı aleyhine bazı girişimlerde bulunmaları bir takım baskıları beraberinde getirmiştir.³² Arnavut

²⁹ Ahabab, "Laramanlar: Gizli Hristiyan Arnavutların Mihaliç'e Sürgünü (1846-1848)", 215; Ayrıca Bkz: Aslan, "Tanzimat Döneminde Dinî Değişim Halleri: İhtida-Gizli Din-Tanassur ve Osmanlı", 57-58.

³⁰ Arnavutlar Osmanlı Devletine karşı isyan edince genelde yüksek ve dağlık bölgelerde yaşamayı tercih etmişlerdir. Ancak bununla kalmayıp sürekli eşkıyalık ve haramilik yaptıkları, halkın mallarını ve hayvanlarını yağmaladıkları, kimileri yaralayıp kimileri öldürdükleri, kadın ile çocuklarını esir aldıkları, düşman devletleriyle işbirliği yaptıkları için devlet de halkı onların şerlerinden korumak adına asi köylerini düz arazilere indirmek zorunda kalmıştır. Bu hususla ilgili birkaç örnek olarak bkz: *Mühimme Defterleri*, III, H. 818, H. 852, H. 1037, H, 1475, H. 1643.

³¹ Abdülkadir Özcan, "Devşirme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9/256; Ahmet Yaman, "Zimmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/435. Ayrıca yükümlülükleri ile ilgili Bkz: İsmail Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin Toplumsal Düzeni ve Kurumları* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2013), 92-93; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anun Yönetimi* (İstanbul: Risale Yayınları, 1990), 44-51.

³² Osmanlı Devleti'ne karşı kilise ve manastırlarda isyan çıkarma toplantıları gerçekleştirilmiştir. Buna birkaç örnek verebiliriz: 1594 yılında Mat'ta Shen Meria Kilisesinde Arnavut Meclisi (Osmanlı'ya karşı ayaklanmalar vb. organize etmek adına) gerçekleşmiş (Zamputi, "Elemente te Vetedijes Shqiptare ne Perpjekjet per Liri, per Gjuhen Shqipe e per Aresim ne Shekujt XVI-XVII", 42.).

Bu meclisten çıkan "Osmanlı'ya karşı ayaklanmalarda kullanılacak silah yardımları" karar mektubunu iki atlı Tom Plezha ve Mark Gjini ile birlikte piskopos Nikolle Mekajshi tarafından Roma'ya ulaştırılmıştır. Bir başka örnek ise, 1598 yılında Zadrime'nin Blinish'tinde yeni bir bölgesel meclis kurulmasıdır. Bu konuda bu sefer Avusturya'dan yardım istemişlerdir. 1601-1602 yılında Mat'ın Dukagin köyünde bulunan Shen Leshdri kilisesinde daha büyük bir katılım ile bir meclis gerçekleştirilmiştir. Görüldüğü üzere Hristiyan din adamları ayaklanmalarda önemli bir rol oynamıştır (Daha geniş bilgi için

Katolik Kilisesi, Osmanlı Devleti'nin hasmı konumunda olan Papalığa bağlı idi. Bu duruma rağmen Ortodokslara tanınan zimmi hakları ne ise aynen Katoliklere verilmiş olsa da fırsat buldukça dış güçlerle işbirliği yaparak Osmanlı Devleti'ne saldırı, isyan vb. bir takım aleyhte girişimlerde buldukları görülmektedir. Bu gibi faaliyetlerin bazen din adamı kılıfı altında da yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu anlamda, 1622'ye doğru Güney Sırbistan ve Arnavutluk'ta Fransisken misyonerlerin görülmeye başlaması ile birlikte başlayan XVII. yüzyılda Katolik Arnavut ve Sırların 1649'da Venediklilerle, 1689 - 1690'da da Avusturyalılarla iş birliği yapmaları vb. nedenlerden dolayı Osmanlı Devleti'ni mukabil tedbirler almaya zorladı. Bu tedbirlerden kurtulmak için Peç, Prizren, Yakova (Gjakova) ve Kosova civarındaki Hıristiyan nüfus kitle halinde göç ettiler.³³ Geride kalanlardan bir kısmı ise baskılar ve sıkıntıların yükünü kaldıramadıklarından "Crypto Catholic - Orthodox" (gizli Katolik - Ortodoks) veya "alaca" bir şekilde İslâm dinine girerek gizliden Hıristiyan inançlarını devam ettirmişlerdir³⁴ şeklinde bilgiler aktarılmaktadır.

Benzer bir durumun İlbasan'da da yaşandığı şu şekilde aktarılmaktadır:

"Kripto Hıristiyan Ortodoksları ile ilgili belki en iyi örnek İlbasan'ın Şapata/Shpat (Şpat) Hıristiyanlarıdır. Osmanlının sıkı takibinden sonra birçok Hıristiyan bu durumdan kurtulmak adına inançlarını inkâr etmek zorunda kaldılar. Bazıları da Osmanlının baskılarından kurtulmak adına Hıristiyan isimlerini Müslüman isimlerle değiştirerek baskılardan kurtulup Hıristiyan inançlarını daha rahat bir şekilde yaşamaya çalıştılar."³⁵

Bkz: Thengjilli, *Historia e popullit Shqiptar 395-1875*, 260; Injac Zamputi vd., *Burime te Zgjedhura per Historine e Shqipërisë (Shqiperia nen Sundimin Feudal - Ushtarak Otoman 1506-1839)* (Tiranë: Universiteti Shteteror i Tiranës - Instituti i Historise dhe i Gjuhesise, 1961), 3/103-104; Shaban Sinani, *Kodiket Kronografike te Shqipërisë* (Tiranë: Naimi, 2004), 108-109.

³³ Bilge, "Arnavutluk", 3/386.

³⁴ Skendi, "Crypto-Christianity in the Balkan area under the Ottomans", 227; Bilge, "Arnavutluk", 3/386; Pelushi, "Kriptokrishterimi ne Shqiperi", 74.

³⁵ Czerminski, *Shqiperia (Pershkrime Historike, Etnografike, Kulturore dhe Fetare)*, 166; Llukani, *Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë (nga vitet apostolike deri në vitet tona)*, 45; Thengjilli, *Historia e popullit Shqiptar 395-1875*, 312; Skendi, "Crypto-Christianity in the Balkan area under the Ottomans", 244-245; Anamali, *Historia e Popullit Shqiptar 1, 1/592*.

Aslında bu tür durumların karşısında yasak vb. cezaların Osmanlı'dan önce Sırp işgali sırasında Sırp imparatorlar Katolik kilisesinin aktivitelerini yasaklar ve Katoliklere karşı baskılar yaptığı da bir gerçektir.³⁶

Arnavutluk'taki Kripto Hıristiyanlar ile ilgili Elbasan'ın Shpat nahiyesi-nin durumu oldukça önemlidir. Bu bölgede meydana gelen hadiselerden sonra Osmanlı Devleti, bunun nedenini araştırmak üzere Yunan Hudut Kumandanlığı Erkan-ı Harbiye Binbaşısı Recai Bey'i görevlendirmiştir. Recai Bey, nahiyeye bağlı bulunan tüm kasaba ve köyleri ayrıntılarıyla gösteren bir layiha hazırladıktan sonra Sultan II. Abdülhamid'e göndermiştir.³⁷ Layihasında şu ifadeler bulunur:

“Osmanlı Devleti'nin fetihlerini takip eden yıllarda meydana gelen karışıklıklar dolayısıyla dinî irşat tam olarak yapılamayan yerlerden birisi de bu nahiyeye (Şapata) ahalisidir. Osmanlı Devleti'nin, fethine değin vahşet ve cehalet içinde yaşayan bu nahiyeye halkına İslâm hakkıyla anlatılamamış ve bu şekilde Müslümanlıkları da kuvvetlendirilememiştir. Kendileri de muallimler çağırılmayıp, mektepler ve mescitler tesis etmediklerinden zamanın geçmesiyle tekrar cehalete düşmüşlerdir. Daha doğrusu bu girdaptan kurtulamamışlar ise de bir taraftan asıl dinlerini de terk edip kiliselerini yıktıklarından iş cehalet derecesinden de çıkarak adeta dinsizlik mertebesine varmıştır. Ancak bir mabut ve mabede ihtiyaç duyulması beşeriyetin tabii ihtiyacı olduğundan Şapatalılar da sonunda kendilerine bir ilah ve ibadetgâh aramaya başlamışlardır. Bunlar da köylerinin yakınlarında bugün de müşahede edilmekte olan eski kiliselerine yönelmişlerdir. Şapatalıların “vakıf” diye tabir ettikleri bu kilise harabelerine önceleri yalnız teveccüh etmek suretiyle hürmete başlayıp daha sonra bu harabeler etrafının tanzim edilip temizlenmesi, taşlarının muntazam olarak toplanmasına ihtimam gösterip kutsiyetlerine kalplerini bağlamışlardır.

Şapatalılar da bu temayülleri hissedenden İlbasan papazları Draç ve Ohri despotlarının yardımlarıyla halkı kendi inançlarına çekmeye çalışmışlardır. Bu şekilde Hıristiyanlık nahiyeye (Şapata) dâhilinde gizli olarak ve tedricen yayılmaya başlamış ve en ücra köşelerde bulunan köyler de Hıristiyanlıklarını

³⁶ Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare*, 177.

³⁷ Bkz Türkan, *Osmanlı'da Kripto Hıristiyanlar*, 59.

daha da ileri götürerek vakıf diye tabir ettikleri kiliselerini tamir edip yenilemişlerdir.

İrtidatın asıl merkezî olan yerler de işte bu köylerdir. Şapatalıların ne kadar zamandır Müslüman olduklarını kesin bir şekilde tayin etmek mümkün değilse de bu nahiyehin ahali arasında Hıristiyanlığın uyanmaya başlaması tahminen bundan yetmiş sene (1830'lu yıllar) öncesine dayanma ihtimali kuvvetlidir. Şapata'nın Elbasan'a bağlı merkezlerden biri olmasına rağmen bura ahalisine yardım edilmemesi ve gereken tedbirlerin alınmaması hayrete şayan bir durumdur. Şapata nahiyehinin en önemli köyü olan Polisi ahali zapt edemediğim bir tarihte o köye gelip yerleşmiş olan Üsküplü bir hocanın ders vermesi sayesinde cehaletten kurtulmuş olduğu gibi bu köye yakın olan Peşkupi köyü halkı da diğer köylerden ayrılarak Müslümanlıklarını ilan etmişlerdir. Hatta bu köye yaptığım ziyarette köy halkı kendilerinin diğer Şapatalılar gibi dalaletle sapmış gruptan olmadıklarını ve Müslüman olduklarını bana ispat etmek için mescitlerini göstermişlerdir. Şapatalılar ilk önce Hıristiyanlıklarını gizledikleri halde daha sonra ecnebi rahiplerin telkinleri ve teşvikleriyle Hıristiyanlıklarını gizlemenin bir anlamı olmadığını söyleyerek onları cesaretlendirmişlerdir. Ayrıca onlara bu konuda destek olacaklarını da belirttiklerinden buranın halkı Hıristiyanlıklarını açıkça ortaya koyacaklarına dair kendi aralarında sözleşmişlerdir.

Şapata halkı 1890 yılındaki nüfus yazımı sırasında artık kendilerinin Hıristiyan Ortodoks hanesine kaydedilmelerini söylemeye cüret etmişlerdir. İşte Şapatalıların Hıristiyanlığa ne şekilde temayül edip döndükleri açıklandığı şekilde olmuştur. Eğer bunların kiliselerinin harabeleri üzerine vaktiyle birer mescit veya zaviye inşa edilmiş olsaydı bugün bütün Şapata nahiyehi, Polisi köyü gibi Müslüman itikadında olacaktı".³⁸

Buranın halkını Hıristiyan inanca döndürmeye çalışan rahiplerin Ortodoks ve Katoliklerden oluştuğu geçmektedir. Yalnız belirtilmesi gereken önemli hususlardan biri, Şapataların evlerinde Hıristiyan suretlerin bulunmadığı, nikâh ve defin gibi dini merasimlerin bazen Hıristiyan bazen de İslâm dinin gerektirdikleri üzere yaptıklarını ve ayrıca hala Müslümanlar gibi aske-re gidiyor olmalarından dolayı Recai Bey, halkın tam manasıyla Hıristiyan

³⁸ Türkan, *Osmanlı'da Kripto Hıristiyanlar*, 60-61 (BOA, Y. EE., 66/6, 2.-3. varak).

inancına geçmediğinin sonucuna varmıştır. Çünkü buranın halkı kiliseye gittikleri gibi camiye de gitmeyi tamamen terk etmemiş olduklarını görmüştür. Dolayısıyla her ne kadar halkın bir dini diğerinden üstün olduğunu kavrayabilecek kabiliyette olmadıkları ve yabancı güçlerin müdahalelerinden dolayı zor bir uygulama olacağının farkında olsa da bu halkın tekrar İslâm dinine dönmeleri mümkün olabileceğini belirttiği görülmektedir.³⁹ Bu bilgiler konuya açıklık getirmekte ve kripto Hıristiyanların Hıristiyanlık inancına ne derece bağlı olduklarını gösteren panoramalardan biridir.

Yukarıda aktarılan örnekten de anlaşılacağı üzere kripto Hıristiyanların Arnavutluk'ta görülmelerinin birçok nedenle ilişkili olduğu söylenebilir. Bu durum, halkın gerek Hıristiyanlık gerekse İslâm dininin temel bilgilerinin zayıf olmasından kaynaklanıyor ise de bu hususta resmî makamların gerekli tedbirleri almakta ya geç kaldığı ya da bu konuyu tamamen ihmal etmiş olduğu gerçeği bu durumun bir nedeni olarak gösterilebilir. Aslında bölgede inanç bakımından değişkenlik gösteren halkın durumu erken bir tarihte teşhis edilip, buraya imam, müezzin, müderris ve tasavvuf ehlinden kimselerin gönderilmesi ve okul, cami vb. yatırımların yapılmasıyla, Elbasandaki Polisi köyü örneğinde görüldüğü üzere bu bölgede de gerçek ve sağlam bir İslâm inancının yerleşmesinin sağlanabilme ihtimali mevcuttu.

2.2. Ekonomik Baskı İddiaları

Kripto Hıristiyanların ortaya çıkmasına gerekçe olarak gösterilen bir diğer iddia ise cizye vergilerinin ödenemeyecek kadar yüksek olmasıdır. Böylece Kuzey bölgelerindeki Katolik Hıristiyanların bir kısmı "kripto Katolik" veya "alaca" dır. Bu anlamda erkekleri Müslüman görünürken, kadınları ise Hıristiyan olarak kalırdı. Cizye ve benzer sıkıntılardan kurtulmak adına böyle bir yol izlemiş oldukları ileri sürülmüştür.⁴⁰ Aslında cizye konusu tek başına çok geniş ve daha kapsamlı bir şekilde ele alınması gereken bir konu olması

³⁹ Bkz: Türkan, *Osmanlı'da Kripto Hıristiyanlar*, 61-62 (BOA, Y. EE., 66/6, 4. varak); Ayrıca Bkz: Türkan, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti'nde Tanassur Olayları ve Akdağmadeni'ndeki Gizli Hıristiyan İstavriler", 146-147.

⁴⁰ Ayrıca gizli Hıristiyanlar ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Bardhyl Graceni, "Laramania fetare e shpatarakeve (fundit i shekullit XIX deri ne vitin 1908)", *Studime Historike* 4 (1987), 151-167; Gasper Gjini, *Iפשkvoia Shkup Prizren neper shekuj* (Ferizaj: Drita, 1992), 147.

ve araştırmanın amaçlarından uzaklaşmamak adına cizye vergisinin ne olduğuna kısa bir şekilde temas edilmesinde fayda vardır.

Cizye vergisi, genel güvenliklerin sağlanması karşılığında gayr-i Müslimlerden alınan bir vergi olup "ergin, akıl ve beden sağlığı yerinde, ödeme gücü bulunan erkekler mükelleftir. Küçükler, kadınlar, akıl sağlığı yerinde olmayanlar, körler, kötürümler, yatalak hastalar, çalışamayacak derecede yaşlı olanlar, yoksullar ve çoğunluğa göre din adamları bu vergiyi ödememezler. Ayrıca ülke savunmasına fiilen katkıda bulunanlar ve devlete yararlılıkları dokunanlar da cizyeden muaf tutulmuştur."⁴¹ Thomas W. Arnold "sadece hafif bir cezadan kurtulmak maksadıyla din değiştirmeleri için dinlerine çok az bağlılık hissi duysalar gerek"⁴² diyerek ne derece Hıristiyanlığa bağlı olduklarını sorgulamaktadır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk'ta uyguladığı cizye vergisine bakıldığında, bazı bölgelerde vergi muaflığı tanınırken, diğer bölgelerde ise başka haklar tanındığı görülür. Fâtiş Sultan Mehmet'in Berat şehrindeki Gayri Müslimlerle ilgili çıkarttığı bir fermanla XVIII. yüzyıla kadar Gayri Müslimler özel bir statüye sahip olmuşlar ve seferlere katılma, bölgeyi düşman hücumlarına karşı koruma hizmetlerine karşılık vergiden muaf tutuldukları görülmektedir.⁴³ Vergi muaflığı yalnız Berat şehri ile sınırlı değildir. Çünkü değişik zamanlarda muaflik durumlarını başka Arnavut bölgelerinde de görmek mümkündür.⁴⁴

Vergi konusundaki zorlamaların Hıristiyanları inançlarını gizlemeye sevk ettiği yönündeki düşünceleri desteklemek adına "vergileri vermemek

⁴¹ Yaman, "Zimmi", 44/437.

⁴² Thomas Walker Arnold, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, çev. Yıldırım, Bekir - Polat, Cenker İlhan (İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2007), 244.

⁴³ Muhteşem Giray, "Berat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5/474.

⁴⁴ Arnavutluk'un değişik yerlerinde tanınmış vergi muaflığı ile ilgili Bkz: Machiel Kiel, *Ottoman Architecture in Albania 1385-1912* (İstanbul: Research Centre for Islamic History Art & Culture (IRCICA), 1990), 108-109; Ferit Duka, "Tokat e Kastriotëve: Zona Kruje-Diber", *Skënderbeu dhe Europa (Përmbledhje Kumtesash)* (Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2006), 46; Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk - Shqipëria ne Dokumentet Arkivale Otomane (İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2008), 133.

adına çocukların Müslüman isimlerle isimlendirildikleri”⁴⁵ ileri sürülmüştür. Böylece Müslümanların yanında bulduklarında Müslüman isimleri kullanılmaktaydılar. Ayrıca kendi inançlarının gereğini yerine getirmeyip kilisenin bir takım uygulamalarının aksine İslâm’ın bazı ritüellerini yerine getirmeleri, gitgide yükselmekte olan cizye ve haraç vergilerinden kurtuldukları yönünde değerlendirmelere yol açmıştır⁴⁶ şeklinde konuyu açıklamaya yönelik bilgiler aktarılmaktadır.

2.3. Prenslerin (Beyliklerin) İslâm Dinini Benimsediğine Dair İddialar

Kripto Hıristiyanların ortaya çıkmasına neden olan etkenlerden birinin de Arnavut prens ailelerinin İslâm dinini halktan önce benimsemeleri olarak gösterilmektedir. Kripto Katoliklerin çoğu çiftçi kesiminden oluşmaktaydı ve farklı inanca mensup olmaları nedeniyle sahiplerinin olumsuz uygulamalarına muhatap olmamak adına bu yolu seçmişlerdir. Böylece bunların ortaya çıkışı daha çok Arnavut halkın ve özellikle zengin feodal kesimin toplu bir şekilde İslâmiyet’e geçtikleri dönemde meydana gelmiştir.⁴⁷ Aslında İslâm dinini benimseyenlerin sayısındaki yükseliş, Papaya gönderilen mektuplara da yansımıştır. Papaya gönderilen bir raporda “Hiçbir Hıristiyan’ın yaşamadığı köylerin olduğu fakat onların kripto Hıristiyan oldukları”⁴⁸ ifade edilerek kripto Hıristiyanların varlığına işaret edilmeye çalışıldığı görülür.

Yöneticilerin kendi tebaalarıyla aynı duygu, inanç ve düşüncelerini taşımaları her zaman için mümkün değildir. Bununla beraber yönetenlerin, tebaa-

⁴⁵ Czerminski, *Shqiperia (Pershkrime Historike, Etnografike, Kulturore dhe Fetare)*, 264; Pelushi, “Kriptokrishterimi ne Shqiperi”, 79.

Ayrıca Hıristiyan isimlerini Müslüman isimlerle değiştirdiklerini vb. daha geniş bilgi için Bkz: Czerminski, *Shqiperia (Pershkrime Historike, Etnografike, Kulturore dhe Fetare)*, 166; Lluka-ni, *Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë (nga vitet apostolike deri në vitet tona)*, 45; Thengjilli, *Historia e popullit Shqiptar 395-1875*, 312; Skendi, “Crypto-Christianity in the Balkan area under the Ottomans”, 244-245.

⁴⁶ Daha geniş bilgi için bkz: Isufi, “Aspekte te Islamizimit ne Çameri”, 21; Zefi, *Islâmizimi i Shqiptarëve Gjatë Shekujve (XV-XX) - (Arsyet e islamizimit dhe qendrimi i kishes ndaj kesaj dukurie)*, 181, 184.

⁴⁷ Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare*, 177.

⁴⁸ Zefi, “Fenomeni i Laramanizmit në Vazhdën e Islamizimit Ndërhshqiptar në Dritën e Relacioneve Kishtarë”, 182.

larının kendileriyle aynı inanç ve düşünceleri paylaşma beklentileri olmaktadır. Bazen bu benimseme arzusu ve isteği arzu edilmeyen boyutlara ulaşarak halk üzerinde baskılara neden olabilmektedir. Kripto Hıristiyanlık konusunda bunun etkili olduğu bir nebze doğru görülmektedir. Aynı zamanda unutulmamalıdır ki halkı yöneten sınıf da Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğundan keyfi uygulamalarla aşırı boyutlara varabilecek uygulamalara başvuramazlardı. Buna rağmen kitlesel olarak ve özellikle Prens ailelerin İslâm dinini benimsemeleriyle, yukarıda söz konusu edilen gerekçelerden dolayı köy ve kırsal kesimlerden insanların bir kısmı zahiren Müslüman olmadıkları halde Müslüman gibi görünmeye gayret göstermeleri ihtimal dâhilindedir. Yukarıda zikredilenler bilgiler ile ilgili bir değerlendirme yapmak uygun olacaktır. Kripto Hıristiyanları, hem Müslümanlardan hem de Hıristiyanlardan ayıran belli başlı özellikleri vardır. Bunları maddeler halinde şu şekilde aktarmak mümkündür:

1. Arnavut ve yabancı çalışmalarda bu husus ile ilgili dikkat çeken bilgiler şu şekilde geçmektedir: “kripto Hıristiyanlar evlerinde Hıristiyan eğitimi almakta idiler. Kadınlar evlerde çocuklarını Hıristiyan öğretileriyle eğitmekte ve Hıristiyan ruhuyla büyütmemektedirler. Kadınlar ve kızlar hayatlarına Hıristiyan olarak devam ederlerken erkek çocuklar ise büyünce babaları gibi Müslüman görünmeye devam etmekteydiler”.⁴⁹ Aslında bu bilgi ve yaklaşım İslâm şeriatına bağlı bulunan Osmanlı Devleti'nin şeriat prensiplerine aykırıdır. Dolayısıyla Osmanlı uygulamasına da zıttır. Zira Müslüman bir babanın kız veya erkek bütün çocukları hukukî olarak babaya ait olup Müslüman olmak zorundadır. O halde kızların annelerinin dini olan Hıristiyanlık inancını benimsedikleri bilgisinin doğruluğu tartışılabilir.

2. Kripto Hıristiyanlar hakkında bilgi veren bir kaynakta onların durumu şöyle ifade edilir: “Evliliklerini Hıristiyanlıktaki gibi yaparlar. Çocuklarını papazlara vaftiz ettirdikten sonra Müslüman isimler koyarlar. Dinleri sorulduğunda, her ne kadar Türk (Müslüman) olduklarını ifade etseler de yine de

⁴⁹ Geniş bilgi ve örnekler için bkz Edwin Jacques, *Shqiptarët: Historia e Popullit Shqiptar nga Lashtësia Deri në Ditët e Sotme*, çev. Edi Seferi (Tiranë: Kartë e Pendë, 1996), 254-256; Benzer bilgiler için bkz: Michel, “Muslim-Christian Sect in Cyprus”, 763-764.

erkekleri sünnet olmazlardı.⁵⁰ Ayrıca onlardan bir kısmı biri Müslüman ve biri Hıristiyan olmak üzere iki isim koyarlar. Çoğu kadınlar zaten Hıristiyan inancını tutar ve kızlarını Hıristiyanlarla evlendirirler”.⁵¹ Başka bir kaynaktan benzer bir bilgi şu şekilde geçmektedir: “Osmanlı'nın baskılarından kurtulmak adına Hıristiyanların isimlerini Müslüman isimlerle değiştirerek Müslüman görüntüsü altında Hıristiyan inancını daha rahat bir şekilde yaşamaya çalıştılar”.⁵² Çocuklarına Hıristiyan ruhunu aşlamak adına başta vaftiz olmak üzere diğer çabaları gerçekten bir gizli Hıristiyanlık anlayışını çağrıştırmaktadır. Fakat isim konusunda belirtilmesi gereken hususlardan biri, hiç kimsenin Müslüman isim kullanarak Müslüman olamayacağı gerçeğidir. Gerek tarihte gerekse günümüzde nice Hıristiyan ismi taşıyan Müslüman gördüğümüz gibi Müslüman isimlerini taşıyan Gayri Müslimleri de görebiliyoruz. Müslüman kızların Gayri Müslimlerle evlenemeyeceği bir gerçektir. Fakat burada evlenmekten bahsediliyor. Kripto Hıristiyan iddialarını böyle bir durum güçlendiriyor. Bunun yanında denilebilir ki Hıristiyan erkeklerle evlenen İslâm bilincine tam sahip olmayan Müslüman kızların sonradan Hıristiyanlaşmış olması muhtemeldir. Yoksa normal şartlarda Müslüman bir kızın Hıristiyan bir erkekle evlenmesi dinen caiz değildir. Kaldı ki Osmanlı Devleti yönetimi altında bulunan topraklarda düzeni, barış ve hoşgörü içerisinde bir yönetim anlayışını hâkim kılarak sağlamıştır. Bu durum, Arnavutluk'ta verilen fermanlar ve uygulamalarda görülebilir.⁵³

Aslında Osmanlı hoşgörüsü, bir sistem idi. Fatih Sultan Mehmet Hanın Bosna'nın Foynica Kentinde Fransisken Kilisesinin duvarında astığı meşhur fermanına benzer Arnavutluk'ta da Hıristiyanların dokunulmazlığının sağ-

⁵⁰ Zefi, “Fenomeni i Laramanizmit në Vazhdën e Islamizimit Ndërshqiptar në Dritën e Relacioneve Kishtare”, 183.

⁵¹ Bkz: Skendi, “Crypto-Christianity in the Balkan area under the Ottomans”, 230, 244-245.

⁵² Czerminski, *Shqiperia (Pershkrimë Historike, Etnografike, Kulturore dhe Fetare)*, 166; Llukani, *Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë (nga vitet apostolike deri në vitet tona)*, 45; Thengjilli, *Historia e popullit Shqiptar 395-1875*, 312.

⁵³ Bkz: Gıyasettin Aytaş, “Osmanlı Dönemi Belgelerinde Hoşgörü Ekseninde İçerik Analizleri ve Arnavutluk” (Osmanlı idari yazışmalarında hoşgörü sempozyumu, Tiranë: TİKA - Shtypshkronja DAJTI, 2005), 275-276, 281-282.

lanması vb. ile ilgili fermanlar⁵⁴ buna örnek olarak verilebilir. Dolayısıyla kripto Hıristiyanların meydana gelmiş olmasının ana sebebinin Hıristiyanlık dinini yaşamayacak kadar siyasî, dinî vb. baskılarından dolayı diye bahsetmek Osmanlı Devleti'nin hoşgörüsüne ve genel uygulamalarına ters düşer.⁵⁵

3. Kripto Hıristiyanların durumu, Osmanlı idarecilerinin de dikkatini çekmiştir. Bununla ilgili kayıtlarda, daha önce aktarmış olduğumuz 5 Kasım 1568 tarihli Dukagjin (Dukakin) sancakbeyi olan Kasım Bey'e gönderilen mektuptaki bilgiler oldukça ilginçtir. Özetle mektup, başta asiler ve isyancıların yaptıkları gasp ve hırsızlık gibi fiillere yer vermektedir. Ardından ise Dukakin sancağının bir bölgesinde yer alan asilerin, Müslüman isimler taşımalarına rağmen İslâm'ın ilkelerinden haberleri olmadığı ve farz pratiklerinden herhangi birini uygulamadıkları ifade edilmektedir. Hatta İslâm dini ile herhangi bir bağlantılarının olmadığını ve vermeleri gereken haracı vermediklerinden bahsedilir. Bununla beraber dinsizlerin (kafirlerin-Hıristiyanların) ilkelerini ve uygulamalarını titizlikle yerine getirdikleri, evliliklerini ve düğünlerini dinsizlere (Hıristiyanlara) göre yaptıkları, çocukları doğduğunda merasimlerini başta kiliseye giderek papazın önünde isimlerini koydukları ve daha sonra Müslüman isimlerle isimlendirdikleri mezkûr mektupta belirtilir. Ayrıca birbirlerini hem Müslüman hem de Hıristiyan isimlerle hitap ettikleri ifade edilmektedir.⁵⁶ Görüldüğü gibi bu belge, kripto Hıristiyanların genel uygulamalarını ve karakteristik özelliklerini göstermesi açısından önemli bir veri sunmaktadır.

4. Kripto Hıristiyanların iki isim kullanışları özetle şu şekilde açıklanabilir: Müslümanlar arasında örneğin Süleyman ismini kullanırken Hıristiyanlar

⁵⁴ Muzaffer Tufan, "Arnavutların Milli Kimliğini Koruyan Osmanlı Hoşgörüsü" (Osmanlı idari yazışmalarında hoşgörü sempozyumu, Tiranë: TİKA - Shtypshtrnja DAJTI, 2005), 255.

⁵⁵ Arnavutluk'ta Osmanlı döneminde hoşgörü ile ilgili geniş bilgi için Bkz: İtir Ruğa, "Arnavutluk'ta Osmanlı Döneminde (XV-XVII. Yüzyıllarda) Müslümanlar ile Hıristiyanların Birlikte Yaşama Tecrübesi", *DEÜİFD (Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 47 (2018), 209-210.

⁵⁶ Geniş bilgi için bkz: Petrika Thengjilli, "Aspekte të Pakësimit Numerik të Bashkësisë Katolike në Shqipëri (shek. XVI-XVIII)", *Studime Historike* 1-2 (2000), 28-29; Pelushi, "Kriptokristherimi në Shqipëri", 76. Ayrıca benekli/kripto Hıristiyanlar hakkında daha geniş bilgi için bkz: Skendi, "Crypto-Christianity in the Balkan area under the Ottomans", 227-246.

arasında ise Konstandin ismini kullanmaktaydılar. Ferhat Gjoni (Gyoni), Berri Grimshi, Hüsrev Domjani (Domyani) ve Hasan Bogdani gibi isim olarak Müslüman soy isim olarak ise Hıristiyan isimlerini kullandıkları ifade edilmiştir.⁵⁷ Bu bilgilerden hareketle gizli Hıristiyanların varlığının hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar tarafından fark edildiğini ve onlara karşı gereken tedbirlerin alınması noktasında gerek Osmanlılar gerekse Hıristiyanlar tarafından girişimlerin olduğu ifade edilebilir. Bu nedenle Lezha'da 1703 yılında gerçekleşmiş olan "Kuvendi i Arbnit-Kuvendi Kishetar Shqiptar" (Arnavut Kilise Meclisi)'nin⁵⁸ meclisinde "gizli Hıristiyan olanlar varsa Hıristiyanlıklarını açığa vurmaları ve o şekilde yaşamaları"⁵⁹ istenmiştir. Burada belirtilmesi gereken hususlardan biri şu olması gerek: üç gün süren Kuvendi i Arbnit-Kuvendi Kishetar Shqiptar'ın meclisin organizatörlerin başında yer alan V. Zmajević, meclisin gerçekleştiği günlerde Osmanlı Devleti tarafından en ufak bir engel ile karşılaşmadığı⁶⁰ ve ziyaretim sırasında Arnavut Hıristiyanların ayrıcalıklarına şahit oldum⁶¹ demiş olması kripto Hıristiyanlığa gerektirecek bir baskının olmadığını gösteriyor olmalı. Ayrıca 1630 yılında Tivar başpiskoposu olan Pjeter Mazreku "Sırp, Yunan, Bulgar, Boşnak ve Macarlar evlerinde bile silah

⁵⁷ Selami Pulaha, *Qendresa e Popullit Shqiptar Kundër Sundimit Osman nga Shekulli XVI deri ne Fillim te Shekullit XVIII: (Dokumente Osmane)* (Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS te Shqipërisë Instituti i Historise, 1978), 76; Llukani, *Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë (nga vitet apostolike deri në vitet tona)*, 46; Thengjilli, *Historia e popullit Shqiptar 395-1875*, 312; Anamali, *Historia e Popullit Shqiptar I*, 1/592. Ayrıca bkz: Petrika Thengjilli, "Taksat e Zakonshme Shteterore ne Tokat Shqiptare Gjate Shek. XVII-XVIII", *Studime Historike* 2 (1987), 130; Thengjilli, "Aspekte të Pakësimit Numerik të Bashkësisë Katolike në Shqipëri (shek. XVI-XVIII)", 29.

⁵⁸ Kuvendi i Arbnit/Kuvendi Kishetar Shqiptar (Arnavut Kilise Meclisi): Bu Hıristiyan meclisinde konuşulanlar, sıkıntıları ve çözümleri, alınan kararlar vb. bilgiler için daha geniş bilgiler için bkz: Dom Shan Zefi, "Kuvendi i Parë i Arbnit (1703)" (300 vjetori i Kuvendit të Arbnit: 1703-2003: simpozium: Tiranë 24-25 tetor 2003, Tiranë: Konferenca Ipushkvnore e Shqipërisë, 2009), 67-77.

⁵⁹ Daha geniş bilgi için bkz: Duka, "Perhapja e Islamizmit ne harkun kohor nga pushtimi Osman deri ne kuvendin e Arbnit", 40-41. ayrıca dip. 38.

⁶⁰ Bkz: Duka, "Kriptokristianizmi (Krishtërimi i fshehtë) dhe Kuvendi i Arbnit", 37 Ayrıca dip. 28.

⁶¹ Injac Zamputi, *Relacione mbi Gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme nga shek. XVII, (1610-1634)* (Tiranë: b.y., 1963), 1/447; Kasem Biçoku, "Fryma Shqiptare e Kishës Katolike dhe Kuvendi i Arbnit", *Studime Historike* 3-4 (2003), 25.

tutamazlarken Arbnor (Arnavut Hıristiyan din adamları) ise evde ve dışarıda silahla dolaşiyor... yöneticiler ile, Türk (Müslüman) Sancak beyleriyle silahlı bir şekilde iken görüşüyorlar"⁶² şeklindeki ifadesi baskı iddialarının tam tersini gösteriyor. Osmanlı Devleti'nin tarafına bakacak olursak Kuvendi Arberit gerçekleştiği döneme denk gelen ve konu ile ilgili Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin (ö. 1156/1743) Arnavutların Müslüman görünüp fakat Hıristiyan olduklarını gösteren bir fetvası dikkat çekmektedir. Fetvanın özeti şöyledir:

"Arnavutluk'taki bir nahiyeye ahalisinin kendilerine Müslüman isimler takıp Müslümanlarla görüştiklerinde "Biz kâfir değiliz, Müslümanız." deyip ama diğer taraftan domuz etini helal gören, kiliselere gidip papazlar ve diğer Hıristiyan cemaati ile birlikte ibadet eden, Hıristiyanların bayram günlerinde ayinlere katılıp küfür icrasında bulunan bu zümreye padişahın emriyle saldırma ve onları esir etme konusundaki şer'î hüküm nedir? diye sorulduğunda "Eğer buldukları yere istila ve tahassun ve itaat-i veliyüzyül'l-emrden bi'l-küllîye hurûc ettiler ise erkeklere önce Müslüman olmaları istenir, kabul etmezlerse onlarla savaşılr".⁶³

Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin fetvasına bakılırsa bu tür durumlara karşı Osmanlı Devleti, onların İslâm dinine dönmeleri için değişik tedbirler alarak dönüşü mümkün kılmaya çalışmıştır. Bunun mümkün olmadığını gördüğü durumlarda da yayılmasını önlemeye yönelik çalışmalar yapmıştır. Bu durumu Üsküp'teki kripto Hıristiyanların açık bir şekilde tekrar Hıristiyan olduklarını ilan etmelerine karşı alınan tedbirlerinde de görülebilir.⁶⁴ Fakat daha sonraki dönemlerde ve özellikle Islahat Fermanı ile birlikte Osmanlı'nın Batılılara ve Rusya'ya karşı gücü zayıfladıkça bu tür olaylara karşı da daha sessiz ve idare etmeye yönelik tedbirlere başvurmak zorunda kaldığı görülüyor.

5. Aktarılan bilgilerden yola çıkılarak denilebilir ki; "kripto Hıristiyanlar" karakteristik Müslümanların çoğunlukta yaşadığı kuzey Arnavut bölgelerin

⁶² Biçoku, "Fryma Shqiptare e Kishës Katolike dhe Kuvendi i Arbnit", 25.

⁶³ Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-Fetâvâ*, ed. Mustafa Demiray (İstanbul: Klasik Yayınları, 2011), 187.

⁶⁴ Geniş bilgi için bkz: Ahabab, "Laramanlar: Gizli Hıristiyan Arnavutların Mihaliç'e Sürgünü (1846-1848)", 211-222.

yanında Üsküp, Prizren,⁶⁵ İlbasan vb. gibi değişik Arnavut bölgelerinde görülmüştür.⁶⁶ Ayrıca dağlık bölgelerde yer aldıkları gibi şehirlerde de yer almışlardır. Köylerde yaşayanlar, başta bu durumu devam ettirmiş ise de zamanla şehirlerdeki Müslümanlaşması⁶⁷ gibi köyde yaşayanlardan İslâm dinini benimseyenlerin sayılarında ciddi bir artış olmuştur. Ayrıca din adamlarının sayıca ve etki bakımında daha büyük olduğu bölgelerde kripto Hıristiyanlar, bu durumlarını daha fazla devam ettirememişlerdir. Kuzey ve Güney bölgelerinde inançlarını muhafaza etme konusunda daha fazla dayanabildikleri⁶⁸ aktarılıyor olsa da onların durumu da muhtemelen fazla uzun sürmemiştir.

6. Kripto Hıristiyanlar, zaman içerisinde gerçek Müslüman kimliği ile görülmektedirler. Dom Shan Zefi, kripto Hıristiyanlar hakkındaki çalışmasında “Osmanlı Devleti’nin Arnavut bölgelerinden çekilmesinden sonra, kripto Hıristiyanların Müslüman kimliği ile yaşadıklarından dolayı çevre baskısı ve dışlanma korkusundan dolayı Hıristiyanlığa dönmediklerini”⁶⁹ ifade etmektedir. Dom Shan Zefi, her ne kadar kendisi şimdiye kadar bu dönmeyişi dışlanma ve baskıdan diye temellendirse dahi gerek 1912’lerde (Osmanlı’nın Arnavut bölgelerinden tamamen çekilmesi dönemi) gerekse günümüzde Arnavutluk sınırları içinde ve dışında Arnavut bölgelerinde herhangi bir dışlanma ve baskının olmadığı bir gerçektir. Ayrıca böyle bir durum, Arnavutların sahip olduğu “inançlar arası hoşgörüyü örnek bir millet” tanımlamasına ters düşecektir. Dolayısıyla unutulmaması gerekir ki, bir Arnavut ailesinde Hıristiyan, Müslüman ve ateist kimselerin hiçbir dışlanma ve baskı olmadan

⁶⁵ Üsküp ve Prizren’de görülen kriptolar ile ilgili bkz: Türkan, *Osmanlı’da Kripto Hıristiyanlar*, 48-56.

⁶⁶ Mirdita, *Krishtenizmi ndër Shqiptare*, 177. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz: Duka, “Kriptokristianizmi (Krishtërimi i fshehtë) dhe Kuvendi i Arbërit”, 35-40; Pelushi, “Kriptokrishterimi ne Shqiperi”, 75-76; Faveirial, *Historia (me e vjeter) e Shqiperise*, 357.

⁶⁷ Dom Shan Zefi, “Diskutime” (Krishtërimi ndër shqiptarë: simpozium ndër kombëtar Tiranë, 16-19 Nëntor 1999, Shkodër: Phoenix, 2000), 577.

⁶⁸ Pelushi, “Kriptokrishterimi ne Shqiperi”, 75.

⁶⁹ Zefi, “Fenomeni i Laramanizmit në Vazhdën e Islamizimit Ndërshqiptar në Dritën e Relacioneve Kishtare”, 184.

mutlu bir şekilde bir arada yaşadığının örnekleri geçmişte ve şimdiki zamanda çoktur.⁷⁰

Zefi, XVII. yüzyılda kripto Hıristiyanların sayısının az olduğunu ancak varlıklarının önem arz ettiğini vurgulayarak, kriptoların “Hıristiyan inancını yaşamak ve ibadetlerini daha rahat bir şekilde yerine getirmek amacıyla başvurdukları bir yol”⁷¹ olduğunu belirtmiştir. Yalnız böyle bir düşüncenin gerçeklerden oldukça uzak bir görüntü çizdiği görülmektedir. Çünkü İslâm Devleti'nin hâkimiyeti altında yaşayan zimmiler dinî ve sosyo-kültürel vb. bütün haklara sahip olmuştur. Bu nedenle ibadetlerini yerine getirememeye gibi bir durum söz konusu olamaz. Aksi bir durum zimmi akdine ters düşerdi.⁷² Ayrıca günümüzde Arnavutluk'un her yerinde gözlemlediğimiz değişik Hıristiyan misyonerlerin, Arnavut Müslümanlarını maddi ve psikolojik bir şekilde Hıristiyanlaştırmak adına başvurdukları yollardan biri: “Osmanlılar sizi zorla Müslüman yaptı; oysa dedeleriniz, atalarınız sadık birer Hıristiyan idiler. Osmanlı baskılarından dolayı imanlarını gizlemişlerdir. Oysa onlar kripto Hıristiyan Müslüman idiler” gibi delili ve dayanağı olmayan yaklaşımlarla hedeflerine özellikle ismen Müslüman olup İslâm dini hakkında bilinçsiz olan Müslümanlar üzerinde ulaşmaya çalıştıkları gözlemlenmiştir. Dolayısıyla

⁷⁰ Bkz Rruqa, “Arnavutluk'ta Osmanlı Döneminde (XV-XVII. Yüzyıllarda) Müslümanlar ile Hıristiyanların Birlikte Yaşama Tecrübesi”, 214-2015; İllir Rruqa, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve İslamiyet'in Tarihi* (Yayınlanmamış: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2011), 153-156.

⁷¹ Zefi, “Fenomeni i Laramanizmit në Vazhdën e Islamizimit Ndërshqiptar në Dritën e Relacioneve Kishtare”, 185.

⁷² İslâm Devleti'nin hâkimiyetini kabul eden zimmilere karşı, renk, dil ve ırk farkı gözetmeksizin hepsine aynı şekilde ve “şer-i şerif” ne diyorsa öyle muamele yapılır. (Ahmed Akgündüz, *Pax Ottoman. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008), 37; Mustafa Fayda, “Zimmi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/428. Mustafa Fayda, “Zimmi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44: 428; Ziya Kazıcı, “İslam Devletlerinin Zimmi Tebeaya Bakışı (Osmanlı Örneği)” (Kur'an-ı Kerim-ı Kerim'de Ehl-i Kitab Tartışmalı İlmî Toplantı, İstanbul: y.y., 2007), 309. Ayrıca zimmilerin bir takım hakları ve sorumlulukları hakkında geniş bilgi için bkz: Ebû Muhammed Vecihüddin Abdurrahman b. Ali İbnü'd-Deyba', *Hadis Ansiklopedisi: Kütüb-i Sitte* (Ankara: Akçağ Yayınları, b.y.), 4/81-85; Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, 18-23; Hamza Aktan, “Kur'an ve Sünnet Işığında Zimmilerin Hak ve Yükümlülükleri” (Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitab Tartışmalı İlmî Toplantı, İstanbul: y.y., ts.), 363.

kripto Hıristiyanlar, Müslümanların durumunu bu tür amaçlar için de kullandığı ve asıl durumlardan çok abartılmaya bir yol izlenmeye kaydığı da görülür.⁷³

7. Kripto Hıristiyanlar hakkındaki bilgiler, genellikle papalığa gönderilen raporlarda görülmektedir. Papaya “Hiçbir Hıristiyan’ın kalmadığı köylerin olduğunu fakat inançlarının hala gizli Hıristiyan oldukları”⁷⁴ şeklinde bir takım raporlar gitmekteydi. Ayrıca onlar ile ilgili “Müslüman olduklarını ifade edip, isimlerini değiştirirler ve camiye gidip bir Müslümanın yapması gereken fiilleri zahiri olarak yapıyorlarsa da hakikatte Hıristiyan”⁷⁵ olduklarına dair düşüncelerin objektif bir yaklaşımdan uzak bir görüntü çizdiği görülmektedir. Çünkü her ne kadar önceden Hıristiyan inancına sahip olmuş olsa da İslâm dinini kabul etmiş ve tam bir Müslüman olarak mesuliyetlerini yerine getiren bir kimseye hâlâ Hıristiyan olduğunun söylenmesi subjektif bir yaklaşımdır. Ayrıca Arnavutluk bölgesinde, günümüze kadar gelen Hıristiyanlar görülmekte iken neden yalnız İslâm dinini benimsemiş Arnavutlar hakkında aslen kripto Hıristiyan olma ihtiyacı hissedilsin diye benzer sorular ister istemez akla gelmektedir.

8. Hıristiyan Arnavut halkın İslâm dinini benimseyip toplu halde Müslümanlaşmaya başlamasıyla bütün Katolik Hıristiyanların Papaya bağlı olmaları sebebiyle ona raporlar göndermek zorundaydılar. Müslümanlaşma durumu, Papanın Katolik halk için hiçbir zaman istemeyeceği bir şey olduğundan Müslümanlaşmanın gerçekleştiği yerlerde görev yapmakta olan Hıristiyan din adamları, sebebini açıklayamadıkları bu durumu izah etmek için Müslümanlaşan Arnavutların aslında “kripto Hıristiyan olduklarını”⁷⁶ ifade etmiş olma ihtimalleri yüksektir. Papaya yanlış raporlar gönderildiği tarihler

⁷³ Ayrıca bkz: Feim Gashi, “Yeni Dini Akımların Ortaya Çıkmasını Etkileyen Sosyolojik Faktörler (Kosova Örneği)”, ed. Mehmet Dursun Erdem vd. (Üsküp Konuşmaları, Ankara: Pruva Yayınları, 2019), 373, 377-378.

⁷⁴ Zefi, “Fenomeni i Laramanizmit në Vazhdën e Islamizimit Ndërshqiptar në Dritën e Relacioneve Kishtare”, 182.

⁷⁵ Zefi, “Fenomeni i Laramanizmit në Vazhdën e Islamizimit Ndërshqiptar në Dritën e Relacioneve Kishtare”, 184.

⁷⁶ Zefi, “Fenomeni i Laramanizmit në Vazhdën e Islamizimit Ndërshqiptar në Dritën e Relacioneve Kishtare”, 182, 184.

olduğu şu bilgilerden de anlaşılabilir: XIV-XV. yüzyılda Arberia'da, Lezha'da, Deje'de veya başka piskoposlukların şahsi menfaat, mal mülk peşine koşan piskoposların görülen sıkıntılarından⁷⁷ Çünkü bunlar şahsi menfaatler adına kiliselerde yolsuzluklar, rüşvetler ve benzer durumların varlığı görülüyordu. Bu anlamda Dıraç piskoposlarına bakıldığında papalık meclisine yalan raporlar gönderdikleri bilindiği⁷⁸ bilgisi aktarılmaktadır.

9. Arber Hıristiyan Meclisinde yapılan "aramızda kripto Hıristiyanlar varsa inançlarını gizlemeden açığa çıkarsın" şeklindeki uyarıdan bu durumun kilise tarafından da reddedildiği anlaşılmaktadır. Öyle ki kripto Hıristiyanlara karşı kiliseden ve başka Hıristiyan hizmetlerinden yararlanamaz kuralları konularak kripto bir Hıristiyanlık durumu kabul edilmediği anlaşılmaktadır. Kilise ayrıca Müslüman olan veya sonradan Müslüman olmuş erkeklerle evlenen Katolik kadınlara karşı Katolik din adamların dini hizmetlerde bulunulmasını yasakladıkları da görülmektedir.⁷⁹ Aslında kilisenin bu tutumu nedeniyle muhtemelen zaman içerisinde bu kadınların Hıristiyan inancından daha da uzaklaşarak İslamiyet'in doğal etkisi ile birlikte İslamlaşmalarına yol açtığı kanaatine varılabilir.

Sonuç

Arnavut bölgesinde kendilerine Müslüman denilen kripto Hıristiyan olan bir gurubun Osmanlı İdaresi'nde ortaya çıktığı görülmektedir. Gerek kilise tarafından gerekse Osmanlı Devleti tarafından bu durumları kabul edilmeyen kripto Hıristiyanlara hem Osmanlı Devleti hem de kilise tarafında yaptırımlar uygulanmıştır.

⁷⁷ Milan von Sufflay, *Situata e Kishës në Shqipërinë Paraturke: Zona e Depërtimit Ortodoks në "Digën" Katolike*, çev. Edmond Malaj (Shkodër: Botime Françeskane, 2013), 105-106.

⁷⁸ Sufflay, *Situata e Kishës në Shqipërinë Paraturke: Zona e Depërtimit Ortodoks në "Digën" Katolike*, 105-106. Kilisedeki yolsuzluklar ve benzer durumlar papalık siyasi kayıtlarından biri şu olmuştur: "1199 yılında Shasi'n Dominik piskoposunun adı bir öldürme olayında geçiyordu. Papa, görevinden aldırılmış olsa da o sahte bir evrakla kendini yeniden aynı göreve sahte raporla atandı. Zamanla bu durumun ortaya çıkmasıyla Macaristan'a kaçtı. "Sufflay, *Situata e Kishës në Shqipërinë Paraturke: Zona e Depërtimit Ortodoks në "Digën" Katolike*, 105 (A.Alb. 125).

⁷⁹ Ferit Duka, *Shekujt Osmanë në Hapësirën Shqiptare (Studime dhe dokumente)* (Tiranë: UET (Universiteti Europian i Tiranës), 2009), 48-50.

Kripto Hıristiyan olan Müslümanların ortaya çıkış nedeni olarak gösterilen Osmanlı Devleti'nin dayatmacı siyasetinin yerine menfaatin bir sonucu olarak ortaya çıktıklarını söylemek daha doğru olur. Bu durum, kriptoların gerek Hıristiyan ve gerekse Osmanlı Devleti'nin vergi ve mükellefiyetlerinden kurtulmak adına başvurdukları bir yöntem olduğu söylenebilir. Osmanlılar tarafından askerliğe, zekât vb. İslâmî mükellefiyetlerini yerine getirme konusunda çağrı yapıldığı zaman: "Biz Hıristiyanız, askerlik, zekât vb. mükellefiyetler bize düşmez" yaklaşımı ile karşı çıkarak reddetmişlerdir. Kendilerini Hıristiyan olarak tanıttıktan sonra "cizye" gibi zimmilerin sorumlu ve mükellef olduğu yükümlülükleri yerine getirmeleri istendiği zamanda da "Biz Müslümanız, cizye vb. mükellefiyetler bize düşmez" karşılığını vermeleri, herhangi bir inanca gerçek anlamıyla bağlı olmadıkları ve değişik şahsi çıkarlar uğruna davranış sergilediklerinin bir göstergesidir. Başta bu tutumda olanların sayısı oldukça azdır. Genelleme yapılması doğru bir sonuç vermez. Çünkü bu inançta olanlar, bu çalışmanın sınırlaması olan Arnavutluk'un her birkaç bölgesi hariç her yerde görülmemiş olup Arnavutlar İslâm dinini değişik nedenler neticesinde beğenerek kabul etmişlerdir. Ayrıca bu inançta olanlar dahi zamanla İslâm dininin doğal etkisinden etkilenerek gerçek anlamda Müslüman oldukları ve bir daha Hıristiyan inancına dönmedikleri görülmektedir. Böylece zamanla ortadan gidişatla birlikte İslamiyet'te erimişlerdir. Lakin sonraki dönemlerde bunların bu durumu, bazı misyoner gruplar tarafından istismar edilerek Arnavut Müslümanlarının Hıristiyanlaştırılması için genellemeyi kapsamayacak belli örnekleri öne sürerek yapılan faaliyetlerde kullanıldığı olarak okunabilir.

Kaynakça

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mühimme Defterleri*, III, H. 818, H. 852, H. 1037, H. 1475, H. 1643.
- Ahbab, Yakup. "Laramanlar: Gizli Hıristiyan Arnavutların Mihaliç'e Sürgünü (1846-1848)". *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 55 (2020), 207-242.
- Akgündüz, Ahmed. *Pax Ottoman. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.

- Aktan, Hamza. "Kur'an ve Sünnet Işığında Zimmilerin Hak ve Yükümlülükleri". İstanbul: y.y., ts.
- Anamali, Skender (ve öte.). *Historia e Popullit Shqiptar I*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë - Toena, 2002.
- Arnold, Thomas Walker. *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*. çev. Yıldırım, Bekir - Polat, Cenker İlhan. İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2007.
- Aslan, Halide. "Tanzimat Döneminde Dinî Değişim Halleri: İhtida-Gizli Din-Tanassur ve Osmanlı". *Toplum Bilimleri Dergisi* 6/12 (2012), 55-82.
- Biçoku, Kasem. "Fryma Shqiptare e Kishës Katolike dhe Kuvendi i Arbnit". *Studime Historike* 3-4 (2003), 17-30.
- Bilge, Mustafa L. "Arnavutluk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 3. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Clayer, Nathalie. "Religious pluralism in the Balkans during the late Ottoman imperial era: towards a dynamic model". *Imperial Lineages and Legacies in the Eastern Mediterranean Recording the imprint of Roman, Byzantine and Ottoman rule*. ed. Rhoads Murphey. 18/101-114. Londra - New York: Routledge - University of Birmingham, 2017.
- Czerminski, Marcin. *Shqiperia (Perskrimet Historike, Etnografike, Kulturore dhe Fetare)*. çev. Leonard Zissi. Tiranë: Onufri, 2014.
- Duka, Ferit. "Kriptokristianizmi (Krishtërimi i fshehtë) dhe Kuvendi i Arbnit". *Studime Historike* 3-4 (2003), 31-42.
- Duka, Ferit. "Perhapja e Islamizmit ne harkun kohor nga pushtimi Osman deri ne kuvendin e Arbnit". Tiranë: Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë, ts.
- Duka, Ferit. *Shekujt Osmanë në Hapësirën Shqiptare (Studime dhe dokumente)*. Tiranë: UET (Universiteti Europian i Tiranës), 2009.
- Duka, Ferit. "Tokat e Kastrioteve: Zona Kruje-Diber". *Skënderbeu dhe Europa (Përmbledhje Kumtesash)*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2006.

- Efendi, Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah. *Behcetü'l-Fetâvâ*. ed. Mustafa Demiray. İstanbul: Klasik Yayınları, 2011.
- Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*. İstanbul: Risale Yayınları, 1990.
- Faveiral, Zhan Klod. *Historia (me e vjeter) e Shqipërise*. çev. Gent Ulqini. Tiranë: Plejad, 2004.
- Fayda, Mustafa. "Zimmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 44. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Frashëri, Mehdi. *Historia e Lashtë e Shqipërisë dhe e Shqiptarëve*. Tiranë: Phoenix, 2. Basım, 2000.
- Frazer, Charles A. *Catholics and sultans: the church and the Ottoman Empire: 1453-1923*. Cambridge: Cambridge University, 1983.
- Gashi, Feim. "Kosova Cumhuriyeti'nde Yaşayan Gençlerin Dini Yönelimleri". *Balkan Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2010), 57-90.
- Gashi, Feim. "Yeni Dini Akımların Ortaya Çıkmasını Etkileyen Sosyo-Psikolojik Faktörler (Kosova Örneği)". ed. Mehmet Dursun Erdem vd. 369-392. Ankara: Pruva Yayınları, 2019.
- Giyasettin Aytaş. "Osmanlı Dönemi Belgelerinde Hoşgörü Ekseninde İçerik Analizleri ve Arnavutluk". 275-288. Tiranë: TİKA - Shtypshkronja DAJTI, 2005.
- Giray, Muhteşem. "Berat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 5. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Gjini, Gasper. *Ipeshkvia Shkup Prizren neper shekuj*. Ferizaj: Drita, 1992.
- Graceni, Bardhyl. "Laramania fetare e shpatarakeve (fundi i shekullit XIX deri ne vitin 1908)". *Studime Historike* 4 (1987).
- Isufi, Hajredin. "Aspekte te Islamizimit ne Çameri". *Studime Historike* 3-4 (2004).
- İbnü'd-Deyba', Ebû Muhammed Vecihüddin Abdurrahman b. Ali. *Hadis Ansiklopedisi: Kütüb-i Sitte*. Ankara: Akçağ Yayınları, b.y.

- Jacques, Edwin. *Shqiptarët: Historia e Popullit Shqiptar nga Lashtësia Deri në Ditët e Sotme*. çev. Edi Seferi. Tiranë: Kartë e Pendë, 1996.
- Kazıcı, Ziya. "İslam Devletlerinin Zimmi Tebeaya Bakışı (Osmanlı Örneği)". İstanbul: y.y., 2007.
- Kiel, Machiel. *Ottoman Architecture in Albania 1385-1912*. İstanbul: Research Centre for Islamic History Art & Culture (IRCICA), 1990.
- Llukani, Andrea. *Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë (nga vitet apostolike deri në vitet tona)*. Tiranë: Botimet Trifon Xhagjika, 2009.
- Michel, R. L. N. "Muslim-Christian Sect in Cyprus". *The Nineteenth Century Journal* 63 (1908), 751-762.
- Mirdita, Zef. *Krishtenizmi nder Shqiptare*. Prizren - Zagreb: Drita & Misioni Katolik Shqiptar ne Zagreb, 1998.
- Özcan, Abdülkadir. "Devşirme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 9. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Özçelik, İsmail. *Devlet-i 'Aliyye'nin Toplumsal Düzeni ve Kurumları*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2013.
- Paqarizi, Sead. "Hıristiyanlığın Arnavutluk ve Kosova'ya Giriş ve Yayılış Sürecine Kısa Bir Bakış-1". *Balkan Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2011), 163-178.
- Paqarizi, Sead. "Hıristiyanlığın Arnavutluk ve Kosova'ya Giriş ve Yayılış Sürecine Kısa Bir Bakış-2" 2/2 (2011), 67-83.
- Pelushi, Joan. "Kriptokrishterimi ne Shqiperi". Tiranë: Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, 2003.
- Pulaha, Selami. *Qendresa e Popullit Shqiptar Kundër Sundimit Osman nga Shekulli XVI deri ne Fillim te Shekullit XVIII: (Dokumente Osmane)*. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS te Shqipërisë Instituti i Historise, 1978.
- Rruqa, İtir. *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve İslamiyet'in Tarihçesi*. Yayınlanmamış: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2011.

- Rruga, İilir. "Arnavutluk'ta Osmanlı Döneminde (XV-XVII. Yüzyıllarda) Müslümanlar ile Hıristiyanların Birlikte Yaşama Tecrübesi". *DEÛİFD (Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 47 (2018), 205-223.
- Sinani, Shaban. *Kodiket Kronografike te Shqipërisë*. Tiranë: Naimi, 2004.
- Skendi, Stavro. "Crypto-Christianity in the Balkan area under the Ottomans". *Slavic Review (ASEEES)* 2/26 (1967), 227-246.
- Sufflay, Milan von. *Situata e Kishës në Shqipërinë Paraturke: Zona e Depërtimit Ortodoks në "Digën" Katolike*. çev. Edmond Malaj. Shkodër: Botime Françeskane, 2013.
- Thengjilli, Petrika. "Aspekte të Pakësimit Numerik të Bashkësisë Katolike në Shqipëri (shek. XVI-XVIII)". *Studime Historike* 1-2 (2000), 21-44.
- Thengjilli, Petrika. *Historia e popullit Shqiptar 395-1875*. Tiranë: SHBLU, 1999.
- Thengjilli, Petrika. "Taksat e Zakonshme Shtetore ne Tokat Shqiptare Gjate Shek. XVII-XVIII". *Studime Historike* 2 (1987).
- Tufan, Muzaffer. "Arnavutların Milli Kimliğini Koruyan Osmanlı Hoşgörüsü". 259-268. Tiranë: TİKA - Shtypshronja DAJTI, 2005.
- Türkan, Ahmet. *Osmanlı'da Kripto Hıristiyanlar*. İstanbul: Kitabevi, 2012.
- Türkan, Ahmet. "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti'nde Tanassur Olayları ve Akdağmadeni'ndeki Gizli Hıristiyan İstavriler". *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 10 (Yaz) (2010), 141-174.
- Türkyılmaz, Zeynep. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gizli Hıristiyanlar". Erişim 29 Eylül 2020. <http://www.ottomanhistorypodcast.com/2014/11/gizli-hristiyanlik.html>
- Yaman, Ahmet. "Zimmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 44. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Zamputi, Injac vd. *Burime te Zgjedhura per Historine e Shqipërisë (Shqiperia nen Sundimin Feudal – Ushtarak Otoman 1506-1839)*. Tiranë: Universiteti Shtetëror i Tiranës - Instituti i Historise dhe i Gjuhesise, 1961.

- Zamputi, Injac. *Dokumente të Shekujve XVI-XVII për Historinë e Shqipërisë*. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë Instituti i Historisë, 1989.
- Zamputi, Injac. "Elemente te Vetedijes Shqiptare ne Perpjekjet per Liri, per Gjuhen Shqipe e per Aresim ne Shekujt XVI-XVII". *Studime Historike* 3 (1965).
- Zamputi, Injac. *Relacione mbi Gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme nga shek. XVII, (1610-1634)*. Tiranë: b.y., 1963.
- Zefi, Dom Shan. "Diskutime". Shkodër: Phoenix, 2000.
- Zefi, Dom Shan. "Fenomeni i Laramanizmit në Vazhdën e Islamizimit Ndërshqiptar në Dritën e Relacioneve Kishtare". Shkodër: Phoenix, 2000.
- Zefi, Dom Shan. *Islâmizimi i Shqiptarëve Gjatë Shekujve (XV-XX) - (Arsyet e islamizimit dhe qendrimi i kishes ndaj kesaj dukurie)*. Prizren: Drita, 2000.
- Zefi, Dom Shan. "Kuvendi i Parë i Arbnit (1703)". Tiranë: Konferenca Ipeshkvnore e Shqiperise, 2009.
- Zojzi, Rrok. "Mbeturina te familjes patriarkale qe i behen pengese emancipimit te plote te gruas shqiptare". *Studime Historike* 1 (1969), 33-37.
- Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk - Shqiperia ne Dokumentet Arkivale Otomane*. İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2008.